

Między teorią a praktyką — Podejście fronetyczne we współczesnej politologii

Between theory and practice —
the phronetic approach in contemporary political science

Zbigniew Kantyka*

Abstrakt

Zjawisko odizolowania wiedzy naukowej od problemów realnego życia, zwłaszcza w naukach społecznych, jest czymś co skłania do pytania o sens badań i poszukiwań naukowych. Zarówno ‘czysta’ akademickość i abstrakcyjność, jak i wąski pragmatyzm nastawiony na techniczne sposoby zdobywania i sprawowania władzy, negatywnie wpływają na poszukiwanie prawdy. W obu wariantach konsekwencją jest oderwanie się od realnych problemów społecznych, brak zainteresowania rozwojem realnych mechanizmów demokracji i związanych z nią podstawowych ideałów: wolności, równości i sprawiedliwości. Dominacja badań zorientowanych na teorię (*theory-driven research*) lub metodologię (*method-driven research*) nad badaniami nastawionymi na rozwiązywanie rzeczywistych problemów (*problem-*

Abstract

The disconnect between scientific knowledge and real-life issues, especially in social sciences, encourages one to reflect on the question of purposefulness of research and scientific investigation. Both “pure” academicism and abstract thinking, as well as narrow pragmatism oriented towards technical ways of gaining and exercising power, adversely affect the endeavour to unveil the truth. In both of the aforesaid scenarios the major ramification is detachment from real social issues, being uninterested in actual workings of democracy and basic ideals associated with it, such as: freedom, equality, and justice. The dominance of theory-driven or method-driven research over problem-driven research causes that scientific social research is too detached from the real world.

* Zakład Teorii Polityki i Myśli Politycznej Instytutu Nauk Politycznych i Dziennikarstwa na Wydziale Nauk Społecznych Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach (zbik@world.pl)

-driven research) powoduje, że naukowe badania społeczne są zbyt oderwane od realnego świata.

Słowa kluczowe: podejście fronetyczne, badania zorientowane na teorię, badania zorientowane na metodologię, rzeczywiste rozwiązywanie problemów

Key words: phronetic approach, theory-driven research, method-driven research, problem-driven research

Wstęp

Dynamiczny rozwój badań społecznych w minionym stuleciu stworzył podstawy nowoczesnych dyscyplin naukowych, których przedstawiciele są zainteresowani poszukiwaniem prawdy o poszczególnych sferach życia społecznego. Jednocześnie dawały się słyszeć rozbrzmiewające co pewien czas mniej lub bardziej intensywnie głosy niezadowolenia ze stanu relacji między wiedzą naukową a praktyką społeczną. Trudno zakwestionować pogląd, iż w tym zakresie niewiele się zmienia — wyniki badań pozostają, jak dawniej, w separacji od zasadniczych problemów związanych z kondycją współczesnych społeczeństw, nie wpływając w znaczący sposób na poprawę ich funkcjonowania. Zasadne wydaje się też podejrzenie, że nie jest to chwilowy kryzys, lecz kierunek wynikający być może z błędnego paradygmatu — niewłaściwego zdefiniowania istoty badań społecznych. Jest to widoczne we wszystkich naukach społecznych, szczególnie jednak w nauce o polityce, z którą wiązano spore nadzieje, a której wpływ na rzeczywiste życie polityczne był i pozostaje znikomy.

Zjawisko alienacji wiedzy naukowej przejawia się w formie dwóch tendencji: z jednej strony, w jej akademickości i abstrakcyjności, z drugiej natomiast — w wąskim pragmatyzmie i nastawieniu na techniczne sposoby zdobywania i sprawowania władzy. W obu wariantach prowadzi to do oderwania od realnych problemów społecznych, braku zainteresowania rozwojem realnych mechanizmów demokracji i związanych z nią podstawowych ideałów: wolności, równości i sprawiedliwości. Dominacja badań zorientowanych na teorię (*theory-driven research*) lub metodologię (*method-driven research*) nad badaniami nastawionymi na rozwiązywanie rzeczywistych problemów (*problem-driven research*) powoduje, że „naukowe badania społeczne są zbyt oderwane od realnego świata”¹.

Stopniowo rośnie w środowiskach badaczy świadomość tego, iż są to symptomy pogłębiającego się kryzysu. Dlatego widoczna jest coraz wyraźniej w ostatnich latach w różnych dyscyplinach naukowych skłonność do ściślejsze-

¹ S. SCHRAM, B. FLYVBJERG, T. LANDMAN: *Political Political Science: A Phronetic Approach*. “New Political Science” 2013, Vol. 35, No 3, s. 359.

go włączania wiedzy naukowej w realne życie społeczne. Skłonność ta przybrała formę takich nurtów, jak socjologia publiczna, antropologia publiczna, ekonomia postautystyczna (*post-autistic economics*), etnografia współpracująca (*collaborative ethnography*) czy politologiczny Ruch Pierestrojki (*Perestroika Movement*)². Ich twórców oraz zwolenników łączy ostra polemika z dominującą tendencją do pojmowania badań społecznych jako działań rutynowych, akademickich, nacechowanych dużą dozą metodologicznej ortodoksji i teoretycznego konserwatyizmu, które zamykają drogę do otwartego stawiania pytań dotyczących jakościowej zmiany w funkcjonowaniu współczesnych społeczeństw i poszukiwania na nie odpowiedzi.

Świadomość tych negatywnych zjawisk nie jest czymś całkowicie nowym. Na początku XXI wieku pojawiła się jednak ważna próba diagnozy, analizy i zmiany tej sytuacji, określana jako — choć termin ten jeszcze nie jest powszechnie znany i stosowany — „podejście fronetyczne” (*phronetic approach*) w naukach społecznych. Mój tekst jest poświęcony zwięzłej prezentacji podstawowych założeń metodologicznych i teoretycznych tej koncepcji oraz związanych z nią kontrowersji, ze szczególnym uwzględnieniem nauki o polityce.

Współczesną dyskusję na ten temat zainicjowała praca Benta Flyvbjerga *Making Social Science Matter. Why Social Inquiry Fails and How It Can Succeed Again*³ z 2001 roku, w której, odwołując się do istniejącej tradycji, zaproponował on własną formułę fronetycznej nauki społecznej i zdefiniował jej założe-

² Zob. m.in.: *Public Sociology: Fifteen Eminent Sociologists Debate Politics and the Profession in the Twenty-first Century*. Eds. D. CLAWSON et al.. Berkeley—Los Angeles—London 2007; *Handbook of Public Sociology*. Ed. V. JEFFRIES. Lanham 2009; M. HULAS: *Public Sociology jako nowa subdyscyplina naukowa według Michaela Burawoia*. „Roczniki Nauk Społecznych” 2011, T. 3 (39), s. 29—67; R. BOROFSKY: *Public Anthropology. Where To? What Next?*. „Anthropology News” 2000, Vol. 41, Issue 5, s. 9—10; C. BESTEMAN: *Three Reflections on Public Anthropology*. „Anthropology Today” 2013, Vol. 29, No 6, s. 3—6; M. BROCKI: *Public anthropology — politycznie zaangażowana praktyka?* In: IDEM: *Antropologia społeczna i kulturowa w przestrzeni publicznej. Problemy, dylematy, kontrowersje*. Kraków 2013, s. 79—87; *The Crisis in Economics. The Post-autistic Economics Movement: The First 600 Days*. Ed. E. FULLBROOK. London 2003; *Real World Economics: A Post-Autistic Economics Reader*. Ed. E. FULLBROOK. London—New York 2007; Z. KANTYKA: *Geneza, założenia programowe i działalność Ruchu Pierestrojki w amerykańskiej nauce o polityce*. „Atheneum. Polskie Studia Politologiczne” 2015, Vol. 47, s. 98—116; L.E. LASSITER: *The Chicago Guide to Collaborative Ethnography*. Chicago—London 2005; IDEM: *Etnografia współpracująca i antropologia publiczna*. W: *Badania w działaniu. Pedagogika i antropologia zaangażowane*. Red. H. ČERVINKOVÁ, B.D. GOŁĘBNIAK. Wrocław 2010, s. 449—487; S. SCHRAM: *Return to Politics: Perestroika and Postparadigmatic Political Science*. „Political Theory” 2003, Vol. 31, No 6, s. 835—851; *Perestroika! The Raucous Rebellion in Political Science*. Ed. K.R. MONROE. New Haven—London 2005.

³ B. FLYVBJERG: *Making Social Science Matter. Why Social Inquiry Fails and How It Can Succeed Again*. Cambridge—New York 2001. W momencie jej publikacji autor był profesorem Wydziału Rozwoju i Planowania Uniwersytetu Aalborg (Dania), aktualnie pracuje w Saïd Business School Uniwersytetu Oxford.

nia metodologiczne, podstawy teoretyczne, funkcje i cele. Książka miała wiele recenzji i wywołała ożywioną polemikę. Jednym z efektów pierwszej fazy wymiany poglądów na temat zgłoszonych przez autora postulatów i pewną formą podsumowania stał się zbiór tekstów pod redakcją Sanforda Schrama i Briana Caterino *Making Political Science Matter. Debating Knowledge, Research and Method*⁴ opublikowany w 2006 roku. Dalsze sprecyzowanie założeń orientacji fronetycznej, a także konkretne przykłady zastosowania tego podejścia w praktycznych empirycznych badaniach społecznych zawarte zostały w opracowaniu pod redakcją Benta Flyvbjerga, Todda Landmana i Sanforda Schrama *Real Social Science. Applied Phronesis*⁵ wydanej w 2012 roku. Najnowszym echem tej dyskusji jest praca Caterino *The Practical Import of Political Inquiry*⁶.

Oprócz tych zwartych publikacji ukazało się również — na łamach czasopism naukowych z różnych dyscyplin społecznych i przyrodniczych — wiele artykułów, recenzji i polemik, które stanowią integralną część dyskusji zainicjowanej przez Flyvbjerga.

Geneza

Phronesis (gr. φρόνησις) to termin wywodzący się ze starożytnej Grecji, oznaczający mądrość praktyczną (roztropność), czyli zdolność wyboru właściwych celów postępowania oraz środków umożliwiających ich osiągnięcie. Posługiwali się tym określeniem m.in. Demokryt, Heraklit oraz Sokrates i jego uczniowie, chcąc podkreślić nierozzerwalność wiedzy i działania praktycznego. Idei tej poświęcił szczególnie wiele miejsca w swych rozważaniach Arystoteles, który sformułował i rozwinął koncepcję poznania fronetycznego. Uważał on *phronesis* za cnotę i odróżniał ją zarówno od abstrakcyjnej wiedzy teoretycznej, jak i od umiejętności czysto technicznych, nie widząc tym samym — przeciwnie niż Platon — możliwości zastosowania w życiu społecznym technologicznej koncepcji etyki inspirowanej ideałem wiedzy matematycznej⁷. Specyfikę tego typu

⁴ *Making Political Science Matter. Debating Knowledge, Research and Method*. Eds. S. SCHRAM, B. CATERINO. New York—London 2006.

⁵ *Real Social Science: Applied Phronesis*. Eds. B. FLYVBJERG, T. LANDMAN, S. SCHRAM. Cambridge—New York 2012.

⁶ B. CATERINO: *The Practical Import of Political Inquiry*. New York 2016.

⁷ O. EIKELAND: *The Ways of Aristotle: Aristotelian Phronêsis, Aristotelian Philosophy of Dialogue and Action Research*. Bern 2008; R. DOTTORI: *The Concept of Phronesis by Aristotle and the Beginning of Hermeneutic Philosophy*. "Etica & Politica/Ethics & Politics" 2009, Vol. 11 (1), s. 301—310; M. WESOLY: „Phronesis” — roztropność jako racjonalność praktyczna według Arystotelesa. W: *Filozofia a sfera publiczna*. Red. P. ORLIK, K. PRZYBYSZEWSKI. Poznań 2012, s. 229—251.

postępowania poznawczego zdefiniował on w *Etyce Nikomachejskiej*, pisząc: „[...] rozsądek, czyli mądrość praktyczna, dotyczy spraw ludzkich i tych, nad którymi można się namyślać; mówimy bowiem, że rzeczą człowieka rozsądnego jest przede wszystkim dobry namysł, a nikt nie namyśla się nad tym, co nie może być inaczej lub co nie ma żadnego celu; celem zaś jest dobro, które ma być osiągnięte przez działanie. Dobrze zaś w bezwzględny tego słowa znaczeniu namyśla się ten, kto zgodnie z wynikami swego rozumowania umie zmierzać do największego dla człowieka dobra, które może być osiągnięte przez działanie”⁸.

Poglądy Arystotelesa stały się ważnym źródłem inspiracji dla Hansa-Georga Gadamera, dając podstawę koncepcji hermeneutyki filozoficznej. W ramach tego podejścia za oczywistą i konieczną uznana została różnica między naukową wiedzą przyrodniczą i społeczną. Refleksja nad człowiekiem jako istotą społeczną musi zawierać znaczną dozę subiektywizmu, związana jest bowiem nierozzerwalnie z kontekstem historycznym i kulturowym. Wiedza hermeneutyczna musi opierać się na interpretacji i rozumieniu. Specyficzną jej cechą stanowi także wymiar praktyczny, ograniczający możliwość stosowania rygorów naukowości, na których opierają się nauki przyrodnicze⁹. Wartość poznania fronetycznego podkreślali również: Hannah Arendt, Paul Ricoeur, Jurgen Habermas, Alasdair MacIntyre.

W badaniach polityki próbę urzeczywistnienia idei bezpośredniego wykorzystania wiedzy naukowej w praktyce politycznej podjęli przedstawiciele politologicznej szkoły chicagowskiej (Charles Merriam, Harold Lasswell). Amerykański progresywizm bezpośrednio opierał się na pomysłe skutecznego zastosowania osiągnięć nauki o polityce w procesie doskonalenia demokracji¹⁰. Pod wpływem rewolucji behawioralnej, jej scjentyistycznego skrzydła, nastąpił jednak w połowie XX wieku ostry zwrot w stronę programu emulacji nauk przyrodniczych i pozytywizmu logicznego. Przyniosło to w konsekwencji zaostrożenie kryteriów oceny stosowanych metod i założeń teoretycznych, a co za tym idzie, uznanie za nienaukowe m.in. studiów przypadków czy metod porównawczych jako niespełniających standardów obiektywizmu, uniwersalizmu i dekontekstualizacji. Kryzysowi nadziei na unaukowanie demokracji towarzyszyło stopniowe odrywanie się badań od życia społecznego i utrwalanie dystansu między nauką a polityką. Jednym z czynników wzmacniających tę tendencję

⁸ ARYSTOTELES: *Etyka Nikomachejska*. Księga VI. 7. Przeł., oprac. i wstępem poprzedziła D. GROMSKA. Warszawa 1956, s. 218.

⁹ G. SOFFER: *Hans-Georg Gadamer: Phronetic Understanding and Learned Ignorance*. In: *Phenomenological Approaches to Moral Philosophy. A Handbook*. Eds. J.J. DRUMMOND, L. EMBREE. Dordrecht—Norwell 2002, s. 162—163; P. DYBEL: *Pytanie o człowieka w hermeneutyce Gadamera*. „Analiza i Egzystencja” 2012, nr 19, s. 40—41.

¹⁰ Zob. Z. KANTYKA: *Teoretyczna i metodologiczna koncepcja szkoły chicagowskiej w nauce o polityce*. W: „*Studia Politicae Universitatis Silesiensis*”. T. 12. Red. J. IWANEK, R. GLAJCAR. Katowice 2014, s. 13—26.

był lęk przed ideologizacją nauki, będący następstwem negatywnych doświadczeń związanych z praktyką systemów totalitarnych. Tym samym wskazanie Maxa Webera, by politologia była służebnicą polityki, nie zyskało sensu, który miał on na myśli, a naukowa wiedza nie wspiera społecznego postępu, lecz co najwyżej dostarcza technicznych narzędzi wykorzystywanych w motywowanej partykularnymi celami bieżącej rywalizacji ideologicznej.

Behawioralizm zaowocował zwrotem w stronę naturalizmu, formalizacją badań, wąskim empiryzmem. By uniknąć spekulatywności w naukach społecznych, odrzucono normatywizm oraz wszelkie wartościowanie, a to *de facto* doprowadziło do ich dehumanizacji¹¹. Na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych pojawiła się jednak świadomość, że nie tędy droga, co znalazło odzwierciedlenie m.in. w działaniach politologów skupionych w Caucus for a New Political Science, frakcji powstałej w ramach American Political Science Association, i nadejściu opartej na większej tolerancji teoretycznej i pluralizmie metodologicznym epoki postbehawioralnej¹². Początek XXI wieku ożywił ponownie dawne spory. W obrębie nauki o polityce dyskusję wznowili zwolennicy Ruchu Pierestrojki, którego powstanie zbiegło się z ogłoszeniem koncepcji fronetycznej nauki społecznej przez Flyvbjerga. Jego propozycja uzyskała wyraźne wsparcie ze strony uczestników Ruchu, odrzucających — podobnie jak w podejściu fronetycznym — drogę rozwoju politologii według neopozytywistycznego schematu polegającego na naśladowaniu nauk przyrodniczych¹³.

Założenia

Według Flyvbjerga, „*phronesis* wykracza zarówno poza analityczne naukowe poznanie (*episteme*), jak i poza wiedzę techniczną i *know-how* (*techne*). [...] Oznacza nieustanne zaangażowanie w praktykę społeczną, pokazując, że błędem są próby ograniczania wiedzy społecznej i teorii do *episteme* lub *techne* oraz pojmowanie ich w tych kategoriach”¹⁴. Odróżnienie *episteme* od *phronesis* jest stosunkowo proste, ponieważ ta pierwsza ma głęboko abstrakcyjny charakter i nie wiąże się bezpośrednio z praktyką. Zdecydowanie trudniej wskazać

¹¹ Trafnie zdiagnozował to Peter L. Berger w opublikowanej w 1963 roku pracy *Invitation to Sociology. A Humanistic Perspective*. Zob. P.L. BERGER: *Zaproszenie do socjologii*. Przeł. J. STAWIŃSKI. Warszawa 1999, s. 155—157.

¹² Zob. C.W. BARROW: *The Intellectual Origins of New Political Science*. “New Political Science” 2008, Vol. 30, Issue 2, s. 215—244.

¹³ Zob. D. YANOW: *In the House of ‘Science’, There Are Many Rooms. Perestroika and the ‘Science Studies’ Turn*. In: *Perestroika! The Raucous Rebellion...*, s. 201—202.

¹⁴ B. FLYVBJERG: *Making Social Science Matter...*, s. 2.

odmienność i granicę między *phronesis* i *techne*, w obu przypadkach mamy bowiem do czynienia z wiedzą stosowaną (por. tab. 1). Zachodzi jednak istotna różnica. *Techne* stanowi skoncentrowanie na tym, jak coś wytworzyć lub co zrobić, by osiągnąć określony efekt, natomiast przedmiotem *phronesis* jest osąd moralny — dokonanie właściwego wyboru poprzez zrozumienie jego konsekwencji¹⁵. Jak przekonywał Arystoteles: „Rozsądek nie może być ani wiedzą naukową, ani sztuką: wiedzą naukową dlatego nie, że to, co może być działające, może też wypaść inaczej; sztuką zaś dlatego nie, że działanie i tworzenie to dwie rzeczy różnego rodzaju. Nie pozostaje więc nic innego jak tylko to, że jest on trwałą dyspozycją do działania opartego na trafnym rozważeniu tego, co dla człowieka jest dobre lub złe. Cel bowiem tworzenia leży poza tworzeniem, przy działaniu zaś jest inaczej: bo tu samo powodzenie w działaniu jest celem”¹⁶.

Tabela 1

Cnoty intelektualne w poznaniu naukowym

ORIENTACJA NA:		EPISTEME	TECHNE	PHRONESIS
		prawdę	tworzenie	działanie
PODSTAWA		ogólna racjonalność analityczna	instrumentalna racjonalność praktyczna	praktyczna racjonalność oparta na wartościach
CECHY	zależność od kontekstu	nie	tak	tak
	zmiennosc	nie	tak	tak
	uniwersalność	tak	nie	nie
	pragmatyczność	nie	tak	tak

Źródło: B. FLYVBJERG: *Making Social Science Matter...*, s. 57.

Phronesis ma stanowić antidotum na działania poznawcze i wynikające z nich czyny oparte na rozumności oderwanej od etyki, uzasadnione jedynie racjonalnością techniczną. Dla Arystotelesa roztropność to konieczna podstawa wiedzy o polityce, której podstawą nie może być *episteme*¹⁷. Podstawowe znaczenie *phronesis* polega na równoważeniu racjonalności instrumentalnej poprzez racjonalność opartą na wartościach, co stanowi gwarancję pomyślnego rozwoju społecznego w dłuższym przedziale czasu. Otwierając dyskusję, Flyvbjerg wyraźnie podkreślił, że celem jego propozycji jest „pomoc w przywróceniu naukom społecznym klasycznej roli praktycznej, intelektualnej aktywności,

¹⁵ Por. P. SPICKER: *Generalisation and Phronesis: Rethinking the Methodology of Social Policy*. „Journal of Social Policy” 2011, Vol. 40 (1), s. 9.

¹⁶ ARYSTOTELES: *Etyka Nikomachejska*. Księga VI. 5..., s. 213.

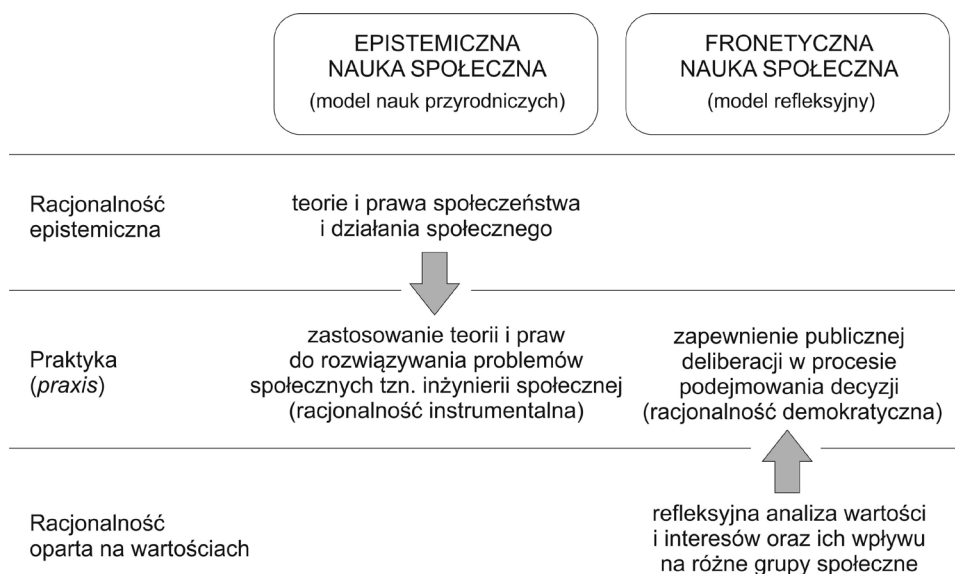
¹⁷ B. FLYVBJERG: *Making Social Science Matter...*, s. 59. Zob. także: J. HABERMAS: *Klasyfikacja nauka o polityce a filozofia społeczna*. W: IDEM: *Teoria i praktyka. Wybór pism*. Warszawa 1983, s. 66—110.

której celem jest wyjaśnianie problemów, zagrożeń i możliwości, z którymi muszą mierzyć się ludzie i społeczeństwa, oraz wpływanie na społeczną i polityczną *praxis*¹⁸.

Punktem wyjścia dla współczesnych badań fronetycznych są, według Flyvbjerga, cztery podstawowe pytania dotyczące racjonalnych wartości społecznych i politycznych¹⁹ (por. schem.1): 1. Dokąd zmierzamy? 2. Kto zyskuje, a kto traci i na podstawie jakich mechanizmów władzy? 3. Czy jest to rozwój w pożądanym kierunku? 4. Co, jeśli w ogóle coś, powinniśmy z tym zrobić?

Schemat 1

Dwa modele uprawiania nauk społecznych

Źródło: B. FLYVBJERG: *Social Science That Matters*. "Foresight Europe" October 2005—March 2006, No 2, s. 39.

Nauki społeczne będą uznawane za gorsze/słabsze w zestawieniu z naukami przyrodniczymi tak długo, jak długo podstawą oceny ich znaczenia i wartości pozostawać będą kryteria czysto epistemiczne. Ten sposób myślenia i wyznaczania granic naukowości jest błędny. Oba typy poznania naukowego mają bowiem swoje mocne i słabe strony — tam, gdzie nauki społeczne są najsilniejsze, nauki przyrodnicze są najsłabsze (i odwrotnie). Naukowa wiedza o społeczeń-

¹⁸ B. FLYVBJERG: *Making Social Science Matter...*, s. 4.

¹⁹ B. FLYVBJERG: *A Perestroikan Straw Man Answers Back*. *David Laitin and Phronetic Political Science*. "Politics & Society" 2004, Vol. 32, No. 3, s. 406. Zob. także: IDEM: *Making Social Science Matter...*, s. 60—61.

stwie nie oferuje siły wyjaśniania i przewidywania gwarantowanej przez nauki przyrodnicze, jej potencjał jest jednak zdecydowanie większy w zakresie refleksyjnej analizy i dyskusji na temat wartości i interesów. A to właśnie jest konieczną przesłanką racjonalnego rozwoju politycznego, gospodarczego i kulturalnego w każdym społeczeństwie i powinno stanowić podstawowe zadanie nauk społecznych²⁰.

Zdaniem Sarah J. Tracy, podejście fronetyczne „sugeruje, że dane jakościowe powinny być systematycznie gromadzone, organizowane, interpretowane, analizowane i przekazywane w ten sposób, by rozwiązać problemy istniejące w rzeczywistym świecie. Naukowcy rozpoczynają proces badawczy od identyfikacji konkretnej sprawy, kwestii lub dylematu, a następnie przystępują do systematycznej interpretacji danych w celu umożliwienia naświetlenia zagadnienia i/lub otwarcia drogi do ewentualnych społecznych transformacji”²¹.

Zwolennicy podejścia fronetycznego w nauce o polityce, akcentując konieczność zorientowania badań na rozwiązywanie problemów praktycznych, mocno podkreślają swój sceptyczny stosunek do opartej na analizach eksperckich inżynierii społecznej. Szczególnie negatywnie oceniają realizowane według tego schematu działania w makroskali, oparte na woluntarystycznych decyzjach odwołujących się do abstrakcyjnych modeli i czysto technicznych racjonalizacji, które — jak pokazują liczne historyczne doświadczenia — bardzo często powodowały masowe społeczne cierpienia²².

Z perspektywy podejścia fronetycznego nie chodzi o bezpośrednie wcielenie w życie perfekcyjnej uniwersalnej wiedzy „fachowej”, lecz o rozwiązywanie realnych problemów definiowanych w sferze publicznej poprzez zbiorową deliberację. Wiąże się z tym jednoznacznie negatywne nastawienie do przekonania, że ten uznawany za oczywisty w odniesieniu do świata pozaspołecznego sposób wykorzystywania wiedzy naukowej może sprawdzić się w sytuacji rozwiązywania problemów społecznych i politycznych. Tak statyczne i schematyczne rozumienie istoty wiedzy naukowej oraz sposobu jej łączenia z praktyką nigdy nie będzie w stanie sprostać wyzwaniom wynikającym z rodzących się dynamicznie w świecie społecznym nowych zagadnień i problemów.

Błędem było i jest dążenie w badaniach świata społecznego do odtwarzania wzorca naukowości zaczerpniętego z badań nad przyrodą. Należy uznać za oczywiste, że słabością nauk społecznych jest to, co stanowi siłę nauk przyrodniczych — zdolność do budowy ogólnych teorii o dużej sile wyjaśniania i przewidywania. Jednak właśnie dzięki *phronesis* wiedza społeczna może być mocna w refleksyjnej analizie i dyskusji na temat wartości i interesów, co jest

²⁰ B. FLYVBJERG: *A Perestroika Straw Man Answers Back...*

²¹ S.J. TRACY: *Qualitative Research Methods. Collecting Evidence, Crafting Analysis, Communicating Impact*. Chichester 2013, s. 4.

²² B. FLYVBJERG, T. LANDMAN, S. SCHRAM: *Important Next Steps in Phronetic Social Science*. In: *Real Social Science: ...*, s. 286.

warunkiem sprawnego funkcjonowania każdego rozwiniętego politycznie, gospodarczo i kulturalnie społeczeństwa²³.

Zgłaszany przez zwolenników podejścia fronetycznego postulat upolitycznienia nauki o polityce²⁴ brzmi nieco kontrowersyjnie. Kryje się za nim jednak przede wszystkim przekonanie o konieczności nadania jej praktycznego wymiaru, zorientowania badań i wynikających z nich działań na modelowanie realnego życia społecznego.

Zmiany powinny dotyczyć również edukacji. Konieczne jest uwzględnienie w formule studiów politologicznych problemów wyrastających z podstawowych kwestii filozoficznych i etycznych, które powinny stanowić centralny punkt odniesienia. Ich absolwenci muszą być przygotowani do konfrontacji z podstawowymi kwestiami społecznymi, a nie wyłącznie do wykonywania roli technicznych ekspertów, których praca nie wnosi zbyt wiele w przebudowę społecznego świata. Wymaga to zerwania z dominującym powszechnie kultem „twardej” nauki, zamykającym drogę do stawiania na pierwszym planie zabarwionych aksjologicznie pytań podstawowych²⁵.

Zadaniem przedstawicieli nauk społecznych jest krytyczne badanie struktury relacji władzy i dominacji, a tym samym przyczynianie się do formułowania racjonalnych sądów i optymalizacji wyborów społecznych. Nie jest ich celem odkrywanie zasad rządzących społeczeństwem jako całością, lecz aktywne wspomaganie społeczeństwa w zakresie dylematów wynikających z jego różnorodności i istniejących sprzeczności. Ich ustalenia powinny być związane z działalnością praktyczną i dostarczać wiedzy niezbędnej w sytuacjach życia codziennego²⁶.

Wśród elementów charakteryzujących fronetyczny model badań i wiedzy społecznej wyróżnić można kilka cech podstawowych, które najczęściej — obok centralnej kategorii *phronesis* — są przywoływane przez twórców i zwolenników nowego podejścia, z reguły w opozycji do dominującego scjentyistycznego paradygmatu.

Refleksyjność — rozumiana nie tylko jako *reflectivity*, lecz przede wszystkim jako *reflexivity*. A zatem nie chodzi wyłącznie o namysł, lecz o specyfikę kontaktu z przedmiotem poznania. Nie można utożsamiać procesu ba-

²³ B. FLYVBJERG: *Making Social Science Matter...*, s. 3.

²⁴ S. SCHRAM, B. FLYVBJERG, T. LANDMAN: *Political Political Science...*, s. 359.

²⁵ G.J. KASZA: *Unearthing the Roots of Hard Science. A Program for Graduate Students*. In: *Making Political Science Matter...*, s. 222—233. Stwierdził on krytycznie i ironicznie: „Nasza dyscyplina nie jest zainteresowana tym, by polityka była lepsza, lecz tworzeniem wielkich, eleganckich teorii wyjaśniających dlaczego polityka jest taką, jaką jest. [...] Nie jest dla nas problemem do rozwiązania fakt, że przywódcy polityczni podejmują głupie decyzje. Dążymy jedynie do opracowania teorii wyjaśniającej, na czym polega mechanizm sprawujący, że oni stale to robią”.

²⁶ B. FLYVBJERG: *Making Social Science Matter...*, s. 134—135.

dania fragmentów świata społecznego z zabiegami obserwacyjnymi i eksperymentalnymi przyrodników. Nawet jeśli metody, w najprostszych wariantach, są podobne, kontekst epistemologiczny bywa całkowicie odmienny. Flyvbjerg, nawiązując do rozważań Anthony Giddensa, za trwałą i znaczący element badań społecznych uznał zwrotne samoodniesienie podmiotu badającego do badanego przedmiotu, które modyfikuje kierunek badań, ich przebieg i końcowe rezultaty²⁷.

Kontekstualizm — wiedza musi wylaniać się z praktyki społecznej, a to oznacza konieczność „rezygnacji z pychy i roszczeń do powszechnej zdekontekstualizowanej racjonalności, opartej na kryterium abstrakcyjnej fałszywej precyzji”²⁸.

Pluralizm — postulat dopuszczalności wielu sposobów naukowego badania rzeczywistości społecznej, także tych, które nie mieszczą się w rygorystycznym paradygmacie pozytywistycznym. Nie można zamykać drogi do poszukiwań opartych na modelu interpretatywnym, co oznacza konieczność przełamania w nauce o polityce ostrego wewnętrznego podziału, ugruntowanego w drugiej połowie XX wieku²⁹. Postbehawioralny „pusty pluralizm”, przejawiający się w istnieniu w politologii wielu odseparowanych od siebie szkół i nurtów o różnych tradycjach, powinien zostać zastąpiony krytycznym pluralizmem, umożliwiającym współpracę i wymianę doświadczeń³⁰.

Zaangażowanie — wartości ekspertyz nie należy mierzyć wyłącznie poprzez kryteria epistemologiczne, lecz również, a może nawet przede wszystkim, poprzez ocenę nastawienia ich autorów do podejmowanych zagadnień i rozwiązywanych kwestii. W sytuacji napięcia między oczekiwaniami rządzących a dobrem społecznym rozstrzygające powinny być rozwiązania spełniające kryterium zgodności z wartościami i praktykami demokracji. Przyjęcie takiej perspektywy prowadzi do wniosku, że istotnym elementem pracy badacza społecznego powinna być postawa, którą można określić jako demokratyczne zaangażowanie³¹. Nie ma możliwości jednostronnego racjonalnego społecznie rozstrzygnięcia problemu wyłącznie na podstawie uniwersalnej wiedzy technicznej. Rzetelnie zgromadzone dane i ich analiza muszą być zestawione z konkretną

²⁷ Ibidem, s. 32—33. Por. A. GIDDENS: *The Consequences of Modernity*. Stanford 1990; P. BOURDIEU: *Invitation to a Reflexive Sociology*. Chicago 1992.

²⁸ S. SCHRAM: *Phronetic Social Science: An Idea Whose Time Has Come*. In: *Real Social Science: Applied Phronesis...*, s. 17.

²⁹ S. SCHRAM, B. FLYVBJERG, T. LANDMAN: *Political Science: A Phronetic Approach...*, s. 365—368. Zob. także: *Interpretation and Method: Empirical Research Methods and the Interpretative Turn*. Eds. D. YANOW, P. SCHWARTZ-SHEA. Armonk 2006.

³⁰ Zob. J.S. DRYZEK: *A Pox on Perestroika, A Hex on Hegemony: Toward a Critical Political Science*. In: *Perestroika! The Raucous Rebellion...*, s. 513—519.

³¹ Por. Z.P. MAJDIK, W.M. KEITH: *Expertise as Argument: Authority, Democracy and Problem-Solving*. „Argumentation” 2011, Vol. 25, s. 381—382. Zob. także: Ch. MOUFFE: *The Return of the Political*. London—New York 1993, s. 13—15.

sytuacją, co często oznacza aktywny udział w rozwiązywaniu konfliktów i sprzeczności społecznych³².

Niezależność — odrzucenie pozytywistycznej zasady neutralizmu aksjologicznego i akceptacja idei nauki zaangażowanej nie oznacza przyjęcia postawy ideologicznej, czyli podporządkowania swoich badań i analiz zainteresowanym realizacją grupowych celów podmiotom politycznej rywalizacji. Wręcz przeciwnie — idea *phronesis* wymaga od naukowca społecznego, zwłaszcza politologa, utrzymywania kontrolowanego dystansu w stosunku do bieżącej gry politycznej. Oznacza to, jak wskazywał już Charles Wright Mills, rezygnację z miłej i wygodnej roli „doradcy króla” na rzecz postawy wolnej od ograniczających możliwość głoszenia prawdy zależności³³.

Otwartość — przedstawiciele nauk społecznych muszą być zdolni nie tylko do podejmowania zagadnień dostrzegalnych w ramach już istniejących struktur, ale i posiadać umiejętność wyobrażenia sobie i akceptacji przyszłej jakościowej zmiany. Właśnie to może być warunkiem przełamania ograniczeń blokujących skuteczne rozwiązanie bieżących problemów. Zmiana orientacji współczesnej nauki o polityce, odejście od klasycznego wzorca praktycznej wiedzy w stronę modelu „wiedzy nastawionej na pragmatyczne opanowanie techniki władzy i organizacji społeczeństwa”³⁴, zamyka ją na to, co nowe, uniemożliwiając dynamiczne rozumienie racjonalności społecznej.

Lokalność — uznanie za działanie nieefektywne koncepcji poszukiwania i rozwijania w naukach społecznych teorii ogólnych, oderwanych od konkretnych warunków historycznych, kulturowych, geograficznych. Osiągnięcie takiego celu, mimo znacznego postępu w technikach gromadzenia i przetwarzania danych, jest nierealne. Natomiast schematyczne próby odnoszenia powstających teorii do wszystkich społeczeństw mogą nieść z sobą poważne konsekwencje ideologiczne, jak na przykład w amerykańskich politologicznych badaniach nad kulturą polityczną z lat sześćdziesiątych XX wieku.

Praktyczność — poszukiwanie prawdy jest podstawą działań poznawczych w każdej nauce. Podejście fronetyczne zawiera jednak wyraźne oczekiwanie wobec naukowców i wobec wyników prowadzonych przez nich badań rzeczywistej użyteczności, mierzonej wkładem w diagnozowanie oraz rozwiązywanie problemów ograniczających możliwości rozwoju społeczeństw.

Wspólnotowość — mimo koncentracji na kwestiach lokalnych, czasem jednostkowych, aktywność poznawcza oparta na *phronesis* zawiera przekonanie o wartości współpracy, kooperacji z innymi. Badania w ramach podejścia frone-

³² POF. B. FLYVBJERG, T. LANDMAN, S. SCHRAM: *Tension Points in Real Social Science: A Response*. „British Journal of Sociology” 2013, Vol. 64, No 4, s. 758—762.

³³ C.W. MILLS: *O polityce*. W: IDEM: *Wyobrażenia socjologiczne*. Przeł. M. BUCHOLC. Red. J. MUCHA. Warszawa 2007, s. 281—288.

³⁴ Określenie J. Habermasa. Zob. J. HABERMAS: *Klasyczna nauka o polityce a filozofia społeczna...*, s. 83.

tycznego, sprzyjając rozwiązywaniu ważnych problemów społecznych, integrują, łączą i wzmacniają stabilność wspólnoty. Mogą spełniać takie funkcje jedynie jako element zbiorowego namysłu nad problemami konkretnej społeczności.

Dialog — Flyvbjerg wskazał kilka ważnych korzyści wynikających z prowadzenia badań w warunkach dialogu z otoczeniem społecznym³⁵. Transparentność zapewnia zwrotną informację weryfikującą istotność i sens podejmowanych kwestii. Upublicznienie sprzyja również docieraniu z informacją o wynikach do grup najbardziej zainteresowanych, które na ogół odcięte są od specjalistycznych publikacji naukowych. Dialog społeczny generuje zainteresowanie efektem podejmowanych badań zarówno wśród sympatyków, jak i antagonistów. Pełni również funkcję kontroli zewnętrznej — podnosi motywację i wpływa na rzetelność w gromadzeniu danych oraz ich interpretowaniu.

Rozumienie — celem prowadzenia badań społecznych jest nie tylko wyjaśnienie, jak w naukach przyrodniczych, ale i zrozumienie zjawisk (zdarzeń). Odrzucić zatem trzeba zaproponowaną przez Augusta Comte'a ideę tworzenia socjologii jako „fizyki społeczeństwa” na rzecz alternatywnej opcji Weberowskiej — projektu „socjologii rozumiejącej”, w której zadanie *erklären* zastąpione zostaje przez *verstehen*. Jak pisał Max Weber, „nauki społeczne traktują o przebiegu procesów duchowych, których empatyczne ‘rozumienie’ stanowi, naturalnie, zadanie całkiem innego rodzaju, niż to, które się w ogóle da lub też chce rozwiązać za pomocą formuł ścisłej wiedzy przyrodniczej”³⁶.

Wychowanie — nauka nie może służyć praktyce z zewnątrz jako wiedza tajemna dostępna nielicznym wtajemniczonym, działającym na zasadzie ekspertów do wynajęcia. Powinna być częścią relacji społecznych, fragmentem sfery publicznej. Oznacza to konieczność jej integracji z życiem społecznym. Nie jest to możliwe w sytuacji alienacji większości. Wymaga wzrostu świadomości, kompetencji, aktywności — upodmiotowienia obywateli, których udział jest warunkiem zidentyfikowania rzeczywistych problemów do rozwiązania. „Nadając sens praktyce, poszukując możliwości wprowadzenia zmian [...], fronetyczna nauka społeczna może pomóc ludziom włączyć do bieżącej walki politycznej kwestię relacji między wiedzą a władzą, a tym samym przyczynić się do zmiany sytuacji na bardziej akceptowalną i satysfakcjonującą”³⁷.

Przywrócenie siły i blasku naukom społecznym, zdaniem Flyvbjerga, będzie niemożliwe bez spełnienia trzech warunków: 1) rezygnacji z bezowocnego dążenia do naśladowania nauk przyrodniczych nastawionego na budowę teorii ogólnej umożliwiającej uniwersalne wyjaśnianie i przewidywanie; 2) podjęcia

³⁵ B. FLYVBJERG: *Making Social Science Matter...*, s. 157—158.

³⁶ M. WEBER: *‘Obiektywność’ poznania w naukach społecznych*. W: *Problemy socjologii wiedzy*. Wybór: A. CHMIELECKI i in. Przeł. A. CHMIELECKI, S. CZERNIAK, J. NIŻNIK. Warszawa 1985, s. 66.

³⁷ S. SCHRAM: *Phronetic Social Science: An Idea Whose Time Has Come*. In: *Real Social Science: Applied Phronesis...*, s. 17.

problemów rzeczywiście istotnych dla lokalnych i globalnych społeczności, w których żyjemy; 3) stworzenia skutecznych mechanizmów przekazywania wyników badań współobywatelom. „Jeśli to zrobimy, możemy z powodzeniem przekształcić nauki społeczne stające się coraz bardziej jałową działalnością akademicką podejmowaną głównie dla własnych korzyści i w rosnącej izolacji od społeczeństwa, [...] w aktywność wykonywaną w sferze publicznej i dla społeczeństwa, czasami w celu wyjaśniania, czasami w formie interwencji lub otwarcia nowych perspektyw, zawsze jednak pełniącą rolę oczu i uszu w drodze do zrozumienia teraźniejszości i namysłu nad przyszłością. Możemy, mówiąc w skrócie, stworzyć nauki społeczne, które coś znaczą”³⁸.

Kontrowersje i perspektywy

Głos przeciwników podejścia fronetycznego jest stosunkowo słaby. Wynika to zapewne z faktu, że choć wzmacnia się ono i rozwija, pozyskując nowych zwolenników, to jednak pozostaje wciąż na marginesie dominującego paradygmatu zorientowanego na dążenie do uprawiania w badaniach świata społecznego „twardej” nauki wszędzie tam, gdzie tylko jest to możliwe. Poza tym, mimo radykalnych propozycji, jest to orientacja, w której akceptuje się formułę post-behawioralnego pluralizmu teoretycznego i metodologicznego, niezmierzająca do monopolu i narzucania własnych rozwiązań swoim przeciwnikom. Zwolennicy podejścia fronetycznego na ogół nie identyfikują się bezkrytycznie wyłącznie z metodami jakościowymi, deklarując, iż w ramach nurtu mogą znaleźć swoje miejsce także badacze preferujący ujęcie ilościowe, nawet zwolennicy teorii gier i modelowania³⁹. Na razie jest to raczej deklaracja bez pokrycia. Chociaż wydaje się, że w istocie wszędzie tam, gdzie nie ma zasadniczego konfliktu, nie jest to wykluczone. Trudno jednak na przykład pogodzić z tym podejściem badania ilościowe „dużej skali”, ponieważ zwykle wpisują się one w poszukiwania nastawione na budowę teorii ogólnej, co zwolennicy *phronesis* w badaniach społeczeństwa uznają za wysiłek jałowy.

Jednym z najważniejszych argumentów wysuwanych przez przeciwników podejścia fronetycznego jest zarzut, że tworzona w ten sposób wiedza zawiera elementy relatywizmu i subiektywizmu, co wynika z nadmiernego rozluźnie-

³⁸ B. FLYVBJERG: *Making Social Science Matter...*, s. 166.

³⁹ E.W. GIMBEL: *The Golden Mean and the Golden Hammer: “Phronesis” and Method in Contemporary Political Science*. “Polity” 2014, Vol. 46, No 2, s. 282. Zob. także: R. TAAGEPERA: *Making Social Sciences More Scientific: The Need for Predictive Models*. New York 2008.

nia rygorów naukowej rzetelności i dopuszczenia swobodnego wartościowania. Istotnym zagrożeniem jest również postulowanie ściślejszej identyfikacji badacza z problemami tych, których bada. Odpowiadając krytykom, Flyvbjerg zwraca jednak uwagę na to, że jego propozycja nie zawiera postulatu rezygnacji z konwencjonalnych, tradycyjnych kryteriów oceny wartości badań, wręcz przeciwnie — ich rezultaty „mogą i powinny być potwierdzone, poprawione lub odrzucone zgodnie najbardziej rygorystycznymi standardami nauk społecznych, a także testowane poprzez konfrontację z innymi interpretacjami”⁴⁰.

Często podnoszoną kwestią jest również zagrożenie ideologizacją wiedzy naukowej, szczególnie ostro widoczne w badaniach rzeczywistości politycznej. Łatwo można bowiem zauważyć, że pytania o model funkcjonowania społeczeństwa, kierunki jego rozwoju, wzorce wartości i celów, stanowią element dyskursu, w którym pojawiają się sprzeczności i kontrowersje o wymiarze aksjologicznym, a wiele z nich jest nierozstrzygalnych na poziomie czysto technicznej racjonalności. Jednak, z punktu widzenia zwolenników zmiany, bierność i neutralizm, typowe dla aktualnej kondycji nauk społecznych, nie są rozwiązaniem problemu. W rzeczywistości bowiem oznaczają akceptację tego, co jest, kosztem tego, co mogłoby być lub być powinno. Jedynie poprzez wcielenie w życie modelu fronetycznego powstaje szansa przezwyciężenia tradycyjnego konfliktu między nauką a polityką, sygnalizowanego między innymi przez Millsa, a sprowadzającego się do dylematu badacza: Komu służyć — niekompetentnemu społeczeństwu czy zideologizowanemu państwu?⁴¹ Warunkiem powodzenia jest synchronizacja działań poznawczych z aktualnymi i przyszłymi potrzebami rozwijających się społeczeństw.

Trwale i schematyczne koncentrowanie się głównego nurtu nauki o polityce na badaniu „jawnych sił” (*light power*) polityki, a więc wyłącznie na podstawie takich kategorii, jak państwo, partie, społeczeństwo obywatelskie, uniemożliwia stawianie pytań niekonwencjonalnych i rozwiązywanie nowych problemów. Poza zakresem badań pozostają „siły niejawne” (*dark power*), mechanizmy blokujące postęp i rozwój, związane między innymi z procesami komercjalizacji i technicyzacji, które coraz głębiej przenikają codzienne życie. W konwencjonalnej politologii, opartej na *episteme* i *techne*, nie ma przestrzeni do stawiania pytań o to, co jest pożądane i co należy zrobić, by to osiągnąć⁴².

Podejście fronetyczne stanowi odzwierciedlenie tendencji do przewartościowania sposobu rozumienia „naukowości” w badaniach społecznych. Stało się ono, ze względu na zakres i powagę założeń, na których się opiera, naj-

⁴⁰ S. CLEGG, B. FLYVBJERG, M. HAUGAARD: *Reflections on Phronetic Social Science: A Dialogue Between Stewart Clegg, Bent Flyvbjerg and Mark Haugaard*. “Journal of Political Power” 2014, Vol. 7, No 2, s. 283.

⁴¹ Zob. C.W. MILLS: *O polityce...*, s. 298—300.

⁴² T.W. LUKE: *Finding New Mainstreams. Perestroika, Phronesis and Political Science in the United States*. In: *Making Political Science Matter...*, s. 267.

poważniejszym antypozytywistycznym nurtem metodologicznym i teoretycznym w naukach społecznych. Dalsze losy tego projektu są oczywiście trudne do przewidzenia, choć można dostrzec, że podejście fronetyczne wpisuje się doskonale w rosnące zainteresowanie powrotem do interpretatywizmu i badań jakościowych⁴³.

Jednym z istniejących zagrożeń jest ryzyko nadmiernego zawężenia propozycji Flyvbjerga, polegające na wzmacnianiu konfrontacji z innymi podejściami i metodami, nawet tymi, które mają podobne założenia i nastawione są na tożsame cele, takimi jak: studia feministyczne (*feminist studies*), badania w działaniu (*action research*), analiza narracji (*narrative analysis*), badania kolaboratywne (*collaborative research*) czy podejście iteracyjne (*iterative approach*). Można tego uniknąć jedynie przez zachowanie szerokiej formuły, w której ramach podejście fronetyczne w naukach społecznych stanowiłoby interdyscyplinarną płaszczyznę spotkania badaczy o różnych identyfikacjach teoretycznych i metodologicznych, lecz nastawionych na podobny kierunek działania i w zbliżony sposób postrzegających rolę nauk społecznych. W tym kontekście trafna — i zgodna z główną ideą *phronesis* — wydaje się propozycja Michele'a Lancione'a innej interpretacji określenia *real social science*⁴⁴ — nie wyłącznie w opozycji do innych podejść traktowanych jako nierzeczywiste/nieprawdziwe w sensie ich zdolności do odkrywania prawdy, lecz z akcentem na istotę podejścia fronetycznego, czyli jego etyczno-moralny sens. W ten sposób nowa orientacja metodologiczna i teoretyczna przyjęłaby formułę *truthful social science*, realizującej prawdziwość rozumianą jako uczciwość, wiarygodność i rzetelność, mierzone skalą faktycznego zainteresowania rozwiązywaniem realnych problemów społecznych.

Bibliografia

Wydawnictwa zwarte

ARYSTOTELES: *Etyka Nikomachejska*. Przeł., oprac. i wstępem poprzedziła D. GROMSKA. Warszawa 1956.

BERGER P.L.: *Invitation to Sociology. A Humanistic Perspective*. New York 1963. Wyd. polskie: IDEM: *Zaproszenie do socjologii*. Przeł. J. STAWIŃSKI. Warszawa 1999.

⁴³ Ważne świadectwo tej tendencji stanowi, dynamicznie rozwijający się od pierwszej edycji w 1994 roku, obszerny podręcznik *The SAGE Handbook of Qualitative Research* prezentujący szeroką panoramę współczesnych poszukiwań zorientowanych krytycznie wobec dominującego naturalistycznego wzorca badań społecznych. Zob. *Metody badań jakościowych*. Red. N.K. DENZIN, Y.S. LINCOLN. Warszawa 2009 (polska edycja wydania trzeciego).

⁴⁴ Zob. M. LANCIONE: *Truthful Social Science or: How We Learned to Stop Worrying and Love the Bomb*. "Journal of Political Power" 2013, Vol. 6, No 1, s. 153—154.

- BOURDIEU P.: *Invitation to a Reflexive Sociology*. Chicago 1992.
- BROCKI M.: „Public anthropology” — politycznie zaangażowana praktyka? W: IDEM: *Antropologia społeczna i kulturowa w przestrzeni publicznej. Problemy, dylematy, kontrowersje*. Kraków 2013.
- CATERINO B.: *The Practical Import of Political Inquiry*. New York 2016.
- The Crisis in Economics. The Post-autistic Economics Movement: the First 600 Days*. Ed. E. FULLBROOK. London 2003.
- EIKELAND O.: *The Ways of Aristotle: Aristotelian Phronêsis, Aristotelian Philosophy of Dialogue and Action Research*. Bern 2008.
- FLYVBJERG B.: *Making Social Science Matter. Why Social Inquiry Fails and How It Can Succeed Again*. Cambridge—New York 2001.
- GIDDENS A.: *The Consequences of Modernity*. Stanford 1990.
- HABERMAS J.: *Klasyczna nauka o polityce a filozofia społeczna*. W: IDEM: *Teoria i praktyka. Wybór pism*. Przeł. M. ŁUKASIEWICZ, Z. KRASNODEBSKI. Warszawa 1983, s. 66—110.
- Handbook of Public Sociology*. Ed. V. JEFFRIES. Lanham 2009.
- Interpretation and Method: Empirical Research Methods and the Interpretative Turn*. Eds. D. YANOW, P. SCHWARTZ-SHEA. Armonk 2006.
- KANTYKA Z.: *Teoretyczna i metodologiczna koncepcja szkoły chicagowskiej w nauce o polityce*. W: „Studia Politicae Universitatis Silesiensis”. T. 12. Red. J. IWANEK, R. GLAJCAR. Katowice 2014.
- KASZA G.J.: *Unearthing the Roots of Hard Science. A Program for Graduate Students*. In: *Making Political Science Matter. Debating Knowledge, Research and Method*. Eds. S. SCHRAM, B. CATERINO. New York—London 2006.
- LASSITER L.E.: *The Chicago Guide to Collaborative Ethnography*. Chicago—London 2005.
- LASSITER L.E.: *Etnografia współpracująca i antropologia publiczna*. W: *Badania w działaniu. Pedagogika i antropologia zaangażowane*. Red. H. ČERVINKOVÁ, B.D. GOŁĘBNIAK. Wrocław 2010.
- Making Political Science Matter. Debating Knowledge, Research and Method*. Eds. S. SCHRAM, B. CATERINO. New York—London 2006.
- Metody badań jakościowych*. Red. N.K. DENZIN, Y.S. LINCOLN. Warszawa 2009 (polska edycja wydania trzeciego).
- MILLS C.W.: *O polityce*. W: IDEM: *Wyobrażenia socjologiczne*. Przeł. M. BUCHOLC. Warszawa 2007
- MOUFFE Ch.: *The Return of the Political*. London—New York 1993.
- Perestroika! The Raucous Rebellion in Political Science*. Ed. K.R. MONROE. New Haven—London 2005.
- Public Sociology: Fifteen Eminent Sociologists Debate Politics and the Profession in the Twenty-first Century*. Eds. D. CLAWSON et al. Berkeley—Los Angeles—London 2007.
- Real Social Science: Applied Phronesis*. Eds. B. FLYVBJERG, T. LANDMAN, S. SCHRAM. Cambridge—New York 2012.
- Real World Economics: A Post-Autistic Economics Reader*. Ed. E. FULLBROOK. London—New York 2007.

- SOFFER G.: *Hans-Georg Gadamer: Phronetic Understanding and Learned Ignorance*. In: *Phenomenological Approaches to Moral Philosophy. A Handbook*. Eds J.J. DRUMMOND, L. EMBREE. Dordrecht—Norwell 2002.
- TAAGEPERA R.: *Making Social Sciences More Scientific: The Need for Predictive Models*. New York 2008.
- TRACY S.J.: *Qualitative Research Methods. Collecting Evidence, Crafting Analysis, Communicating Impact*. Chichester 2013.
- WEBER M.: *'Obiektywność' poznania w naukach społecznych*. W: *Problemy socjologii wiedzy*. Wybór: A. CHMIELECKI i inni. Przeł. A. CHMIELECKI, S. CZERNIAK, J. NIŻNIK. Warszawa 1985.
- WESOLY M.: *„Phronesis” — roztropność jako racjonalność praktyczna według Arystotelesa*. W: *Filozofia a sfera publiczna*. Red. P. ORLIK, K. PRZYBYSZEWSKI. Poznań 2012.
- YANOW D.: *In the House of 'Science', There are Many Rooms. Perestroika and the 'Science Studies' Turn*. In: *Perestroika! The Raucous Rebellion in Political Science*. Ed. K.R. MONROE. New Haven—London 2005.

Artykuły w czasopismach naukowych

- BARROW C.W.: *The Intellectual Origins of New Political Science*. “New Political Science” 2008, Vol. 30, Issue 2.
- BESTEMAN C.: *Three Reflections on Public Anthropology*. “Anthropology Today” 2013, Vol. 29, No 6.
- BOROFSKY R.: *Public Anthropology. Where To? What Next?* “Anthropology News” 2000, Vol. 41, Issue 5.
- CLEGG S., FLYVBJERG B., HAUGAARD M.: *Reflections on Phronetic Social Science: A Dialogue Between Stewart Clegg, Bent Flyvbjerg and Mark Haugaard*. “Journal of Political Power” 2014, Vol. 7, No 2.
- DOTTORI R.: *The Concept of Phronesis by Aristotle and the Beginning of Hermeneutic Philosophy*. “Etica & Politica/Ethics & Politics” 2009, Vol. 11 (1).
- DYBEL P.: *Pytanie o człowieka w hermeneutyce Gadamera*. „Analiza i Egzystencja” 2012, nr 19.
- FLYVBJERG B.: *A Perestroikan Straw Man Answers Back. David Laitin and Phronetic Political Science*. “Politics & Society” 2004, Vol. 32, No 3.
- FLYVBJERG B., LANDMAN T., SCHRAM S.: *Tension Points in Real Social Science: A Response*. “British Journal of Sociology” 2013, Vol. 64, No 4.
- GIMBEL E.W.: *The Golden Mean and the Golden Hammer: “Phronesis” and Method in Contemporary Political Science*. “Polity” 2014, Vol. 46, No 2.
- HULAS M.: *„Public Sociology” jako nowa subdyscyplina naukowa według Michaela Burawoya*. „Roczniki Nauk Społecznych” 2011, T. 3 (39).
- KANTYKA Z.: *Geneza, założenia programowe i działalność Ruchu Pierestrojki w amerykańskiej nauce o polityce*. „Atheneum. Polskie Studia Politologiczne” 2015, Vol. 47, s. 98—116.
- LANCIONE M.: *Truthful Social Science or: How We Learned to Stop Worrying and Love the Bomb*. “Journal of Political Power” 2013, Vol. 6, No 1.
- MAJDIK Z.P., KEITH W.M.: *Expertise as Argument: Authority, Democracy and Problem-Solving*. “Argumentation” 2011, Vol. 25.

- SCHRAM S.: *Return to Politics: Perestroika and Postparadigmatic Political Science*. "Political Theory" 2003, Vol. 31, No 6.
- SCHRAM S., FLYVBJERG B., LANDMAN T.: *Political Political Science: A Phronetic Approach*. "New Political Science" 2013, Vol. 35, No 3.
- SPICKER P.: *Generalisation and Phronesis: Rethinking the Methodology of Social Policy*. "Journal of Social Policy" 2011, Vol. 40 (1).

Zbigniew Kantyka, dr, politolog, nauczyciel akademicki w Zakładzie Teorii Polityki i Myśli Politycznej Instytutu Nauk Politycznych i Dziennikarstwa na Wydziale Nauk Społecznych Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Autor licznych publikacji z zakresu teorii polityki, historii myśli politycznej i metodologii badań politologicznych.